

О.М. Приймак

Запорізький національний університет, Україна

АСОЦІАТИВНІ РИНКОВО-КАПІТАЛІСТИЧНІ ФОРМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСТВА СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається проблема трансформації соціальної сфери життя південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст., розкривається сутність асоціативних ринково-капіталістичних форм соціальної самоорганізації селянства регіону. Аналізуються такі асоціативні форми, як кумпанія, селянське товариство, а також позикове та кредитне товариства.

Перехід від традиційної до ринкової економічної системи, що мав місце в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., обумовив значні зміни в соціальній сфері життя сільського населення. Найбільш інтенсивним цей процес був на території Південного Степового району, що сприяло виникненню нових для того часу форм самоорганізації місцевого селянства. Поряд із домінуванням обштинної корпорації в регіоні виникли нові й функціонували звичаєві соціальні спільності асоціативного характеру. Дослідження історичного досвіду їх функціонування дозволить не лише розкрити маловідому сторінку з нашого минулого, а й використати його у процесі реформування сучасного села.

Мета даної статті полягає у розкритті сутності асоціативних ринково-капіталістичних форм соціальної самоорганізації селянства Степової України.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити три етапи. Хронологічні межі першого охоплюють 90-і рр. ХІХ ст. – 1917 р. Роботи цього періоду мали, головним чином, прикладний характер. Їх автори переслідували декілька завдань, серед яких збирання інформації про існуючі в державі та регіонах форми організації селянства, виявлення серед них найбільш прогресивних та розробка рекомендацій щодо оптимізації розвитку останніх. Значний внесок у розкриття досліджуваної теми зробили М.П. Огановський, В.Є. Постніков, А.А. Ізмайлов, І.В. Мозжухін, С.С. Маслов, Ф. Щербина та інші. У публікаціях цих дослідників міститься інформація про сільськогосподарську кооперацію, селянські артілі та сільські спілки, що існували в регіоні у передреволюційну добу. Всі вони, на думку науковців, мали схожу асоціативну основу, але різні принципи диференціації праці та розподілу кінцевого продукту.

У першій половині 20-х рр. ХХ ст. мав місце другий етап розвитку історіографії теми. Науковці цього періоду реалізували можливість проведення більш детального ретроспективного аналізу історичних форм селянської самоорганізації. Але, готуючи ідеологічну основу для проведення непу, вони зосередилися на пошуку проявів кооперації в селянському житті. Тому будь-яка форма об'єднання сільського населення, що не була обштинною, характеризувалася як кооперативна. Як передумови виникнення останньої підлягли опису й деякі традиційні та товарні типи асоціативної організації селян Півдня України. Серед низки публікацій того часу фундаментальністю відрізняються дослідження таких авторів, як О.М. Челінцев, С.М. Прокопович, О. Погребинський, П.М. Першин. Але вже з 1930-х й до початку 1990-х рр. визначене питання не отримало розкриття в радянській історичній науці.

Третій етап у розвитку історіографії проблеми розпочався у 90-і рр. ХХ ст. й триває дотепер. Початок його пов'язаний із виникненням незалежної України, поступовою перебудовою її економічної системи на ринкові засади та суттєвими змінами у соціаль-

ній сфері життя суспільства. Але в сучасній літературі асоціативні форми самоорганізації південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. також не стали предметом окремого наукового дослідження. Лише деякі з них отримали певну увагу в контексті розкриття проблем розбудови у досліджуваній час позикової системи, інфраструктури збутової кооперації, реалізації заходів земської агрономічної допомоги. У цьому контексті заслуговують на увагу публікації І.І. Бутенко, І.А. Фареній, Г. Губенка, Г. Цибуленко, В. Власенко.

Відтак, тема нашої статті має не лише практичну, а й наукову актуальність. Розкриття її потребує, насамперед, формулювання визначення соціальної асоціації як історичної форми самоорганізації селянства, проведення класифікації селянських асоціацій, характеристики принципів та напрямів функціонування останніх на території Степової України на зламі XIX – XX ст. При цьому досягнення мети стає можливим, на нашу думку, у разі використання міждисциплінарного підходу в історичній науці. Когнітивний зонт дослідницького пошуку, за таких умов, складається з соціальної історії, історії селянства, історичного краєзнавства та історичної соціології.

Використання ретроспективного методу дозволяє визначити асоціативні форми самоорганізації, що існували у південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст. як добровільні об'єднання селянства, які створювалися з метою взаємного співробітництва при збереженні самостійності і незалежності членів. Ці соціальні організації являли собою найбільш м'які форми об'єднання спільних дій взаємодопомоги сільських мешканців. Соціальна місія їх переважно полягала у задоволенні побутових, господарських та економічних потреб невеликих спільностей селян. При цьому для досліджуваного періоду можна виокремити наступні головні принципи існування асоціативних форм самоорганізації селянства. По-перше, члени їх мали бути повноправними розпорядниками придбаної землі, ресурсів, реманенту або створеної сільськогосподарської продукції. По-друге, заробітна плата була не обов'язковим видом винагороди за працю. Кінцевий прибуток розподілявся між усіма членами такого об'єднання відповідно до внеску кожного. По-третє, кожен з членів селянської асоціації залишався індивідуальним приватним власником майна чи ресурсів, привнесених задля її створення. Приватною власністю ставали також майно чи ресурс, що були придбані селянином через членство в товаристві. По-четверте, як самі ці асоціативні форми, так і члени в них перебували у стані перманентної конкурентної боротьби, що передбачало поразку або перемогу.

Визначені принципи реалізувалися у південноукраїнських асоціативних формах селянської самоорганізації через низку рис. Як правило, в них у незначному обсязі, з високим рівнем поміркованості, використовувалися формальні правила та процедури адміністративного характеру. Обмеженість окремих селян в ресурсах чи діяльності компенсувалася в цих соціальних організаціях створенням умов для вільного пошуку можливостей. Розвиток внутрішньоасоціативного комерційного прагматизму дозволяв розширити цей пошук. Побутова або господарська виваженість членів об'єднань обумовлювала наявність в останніх децентралізованої моделі прийняття рішень, що поєднувалася з розмитістю індивідуальної відповідальності. Внаслідок відсутності чітких критеріїв оцінки та стандартів діяльності для останніх поштовхом до праці слугувала самомотивація та внутрішня винагорода, а не чітко розроблена система формального контролю з боку товариства. Виходячи з цього, виробничі потреби окремих родин, які входили до складу досліджуваних об'єднань, знаходилися у прямій залежності від реалізації першими репродуктивної функції. Асоціація, будь то товариство, кооператив чи артіль, надавала окремому господарству реальну можливість самозабезпечення та саморозвитку. За таких умов індивідуалізм ставав основою моралі та субкультури членів спільності.

Існуючі на території Степової України наприкінці XIX – початку XX ст. асоціативні форми самоорганізації селянства умовно можна поділити на дві групи – традиційні та товарні. Життєздатність їх в умовах трансформації тогочасного суспільства була цілком природною.

До традиційних форм асоціативної діяльності південноукраїнського селянства досліджуваного періоду відносилися толока, супруга та артіль. Втім, розвиток ринкових відносин в аграрному секторі обумовив звуження соціальної основи їх використання. Наприкінці XIX – початку XX ст. останні зберегли в регіоні натуральний характер, але застосовувались переважно незаможними та бідними селянами. Нестача землі, реманенту, коштів стала причиною використання сільськими мешканцями визначених форм соціальної самоорганізації для збереження мінімальної самодостатності їх родинних господарств.

Разом з цим капіталізація аграрного сектору поставила перед селянством південноукраїнських губерній комплекс вимог щодо інтенсифікації та оптимізації господарювання. Обтяженість общини адміністративною, фіскальною, соціально-зрівняльною функціями, обмеженість земельних та фінансових ресурсів перешкоджали використанню її селянами як дієвої форми самоорганізації в конкурентному оточенні. Звичайні асоціації могли забезпечити умови лише для виживання, а не підвищення добробуту. Визначені чинники, а також зростання запитів щодо якості життя, бачення соціальних та економічних перспектив спричинили пошук найбільш прогресивними селянами Півдня України нових форм самоорганізації. Відповідно до вимог часу останні повинні були функціонувати, виходячи з принципів непорушності приватної власності, зростання зовнішньоорганізаційної конкурентоздатності та внутрішньогосподарської товарності, відповідності потребам їх членів щодо обсягів залучення чи вкладення капіталу.

Передумовами для виникнення таких нових форм на території Південного Степового району були в досліджуваній період можливість щодо оренди чи купівлі придатних для землеробства земель, інституціоналізація ринку сільськогосподарської продукції, розгортання інфраструктури іпотечних установ, наочність ефективної діяльності крупних приватновласницьких та колоністських господарств, проникнення товарно-грошових відносин в селянське середовище. Важливими стимулюючими чинниками при цьому було бажання придбати свою частку у боротьбі за такий ресурс, як земля, а також відмежуватися від спекулятивної діяльності лихварів тощо. Неабияку роль в цьому контексті відіграла самомотивація селян, економічний потенціал господарств та підприємливість яких виступали основою для втручання в конкурентний простір аграрного сектору. Недостатня ефективність одноосібного конкурування була також важливим чинником для виникнення на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. товарних асоціативних форм самоорганізації селянства. Серед останніх ми виокремлюємо такі різновиди, як кумпанії, а також селянські, сільськогосподарські, збутові та позикові товариства.

У сільській місцевості південноукраїнських губерній кумпанія являла собою достатньо широко розповсюджену форму товарної асоціації. Сутність її полягала в об'єднанні представників заможної верстви селянства для складання угоди оренди значної ділянки землі, що належала казенному відомству, общині або крупному приватному власнику. Отримана в тимчасове користування придатна для хліборобства площа, таким чином, підлягала поділу між «компаньйонами» залежно від суми грошового внеску кожного. Такі соціальні об'єднання склалися з мешканців не лише одного села, а й інколи двох і більше. В досліджуваній період зустрічалися випадки, коли кумпанія одного населеного пункту передавала в суборенду частку отриманої від власника ділянки іншій кумпанії [1, с. 151]. Тобто створювалася не інтегрована, а дворівнева товарна асоціація, засновники якої отримували від суборендаторів ще й додаткову плату. Якщо, наприклад, за змістом

первинної орендної угоди платня складала 3,2 – 3,7 крб. за десятину в рік, то в суборендній угоді містилася сума 3,5 – 3,9 крб. [1, с. 153]. Отже, першозасновники асоціації отримували додатковий прибуток комерційного характеру, розмір якого коливався від 20 до 50 коп. за десятину в місяць.

Засновниками кумпаній в регіоні були заможні селяни й зрідка – представники середняцького прошарку. Як правило, вони належали до общинної верхівки й мали у своєму розпорядженні надільну землю розміром від 25 дес. на господарство [2, с. 7]. Створення кумпанії дозволяло їм взяти в оренду або віддалені від села наділи бідняків, або прилеглі до общинних земель казенні оброчні статті чи ділянки приватновласницького характеру. Вступ до такої селянської асоціації дозволяв додати до існуючої посівної площі в середньому на господарство від 5,7 дес. в Дніпровському до 34,9 дес. в Мелітопольському повіті [1, с. 150]. Кумпанія в цьому контексті являла собою добровільну асоціацію селян, господарство яких мало товарний характер. Вона створювалася на пайових засадах для отримання додаткової посівної площі, прибуток з якої був не споживчим, а надлишковим. Слід також додати, що вирощування зернових було не єдиною господарською основою створення цих соціальних об'єднань. Орендовані кумпанією землі могли використовуватись під сінокіс або для випасу худоби. Останній тип найбільш часто зустрічався у досліджуваній період на території степових повітів Таврійської губернії, де товарне вівчарство існувало ще з середини XIX ст. [2, с. 7].

Разом з цим поряд з господарською комерційна складова також відігравала важливу роль в діяльності південноукраїнських селянських кумпаній. Актуалізація її була пов'язана із загостренням конкуренції за пропоновані до оренди ділянки. Пайовий капітал останніх, порівняно з селянським індивідуальним чи общинним, був більш ефективним засобом у відстоюванні інтересів під час торгів за казенні чи приватновласницькі орендні землі. Для досліджуваного часу характерними були випадки використання селянськими кумпаніями грошей як чиннику для доведення переваги своїх прав у змаганні за землю з німцями-колоністами чи лихварями-євреями. Асоційований капітал використовувався й у вигляді «відступного» для конкуруючих селянських об'єднань.

Схожим на кумпанійський за сутністю та функціями був на Півдні України ще один різновид асоціацій товарного типу, який отримав назву селянського товариства. Виникнення та поширення його в регіоні припало на міжреформенний період. Разом з цим визначальна відмінність останнього полягала у відношенні членів до головного сільськогосподарського ресурсу – землі. Якщо кумпанія створювалася як орендна асоціація, то селянське товариство – як соціальна спільність господарів-власників.

Коротка, або середньострокова земельна оренда, поряд із вірогідністю отримання ситуативного прибутку, містила у собі елемент ризику. Зростання в регіоні в останній чверті XIX ст. попиту на орендні площі підсилило конкуренцію за них не тільки між селянами, а й між колоністами та міщанами-десятинниками. Купівля землі в цьому відношенні забезпечувала господарю умовну стабільність. Тому створення товариства розглядалося південноукраїнськими селянами не лише як основа у відстоюванні економічних інтересів, як можливість позбутися впливу общини, а й як умова для вдалого вкладення своїх грошових накопичень. До того ж власна ділянка, хоч і в асоційованому вигляді, дозволяла інтенсифікувати та раціоналізувати господарювання. Розповсюдження на території південноукраїнських губерній цього різновиду соціальної самоорганізації було свідченням вкорінення у свідомості селянства норм та цінностей інституту приватної власності.

Найбільш часто товариства створювалися з мешканців одного або декількох селищ після отримання інформації про продаж ділянки з маєтностей місцевого приватного

власника або казни. При цьому специфіка Степової України полягала в існуванні у досліджуваній період не лише селянських, а й селянсько-міщанських товариств [3, с. 44]. Для купівлі останньої в межах однієї фінансово-правової операції складалася спільна каса. Після підписання угоди садиба та городня земля поділялись відповідно до розміру грошового внеску. Орна земля наділялася смугами пропорційно до паю кожного товариша. У спільному користуванні залишалися тільки толока, вигін, озеро, ліс тощо [2, с. 12]. Якщо метрополія знаходилася на значній відстані від купленої ділянки у степовій зоні, то товариство відводило також місце під поселення. Від останнього з часом могло утворитися нове селище, й члени товариства ставали сусідами. Слід також додати, що до середини 80-х рр. XIX ст. товариства купували землю переважно за власні кошти. Але з відкриттям відділень Херсонського Земського та Селянського поземельного банків почали користуватися позиками.

Внаслідок дещо вищого рівня розвитку аграрного капіталізму, відносно пізнього часу заселення та господарського освоєння, наявності більш численного середняцького й заможного прошарків селян кількісні показники розповсюдження товариств останніх на Півдні України були майже в два рази вищими, ніж в інших регіонах Російської імперії. Вони були схожими лише з відповідними даними Середнього та Нижнього Поволжя. Всього на 1905 р. на території Південного Степового району існувало 2077 селянських товариств, з яких 688 (33%) на Херсонщині, 1206 (58%) на Катеринославщині та 183 (9%) в Таврійській губернії. При цьому у власності членів останніх знаходилося 798 087 дес., що становило 10% від загального приватновласницького земельного фонду в регіоні [4, с. 67]. Втім на повітовому рівні визначена частка була різною. Так, наприклад, в Бердянському повіті вона складала 12%, у Мелітопольському – 1% [5, с. 10], в Олександрівському – 15% [6, с. 12], в Херсонському – 17% [7, с. 11]. Активізація діяльності селянських товариств мала місце в роки Столипінської аграрної реформи. Саме з використанням цієї форми асоціативної самоорганізації сільське населення Півдня України спромоглося придбати в місцевих відділеннях Селянського поземельного банку понад 40% земельного фонду [8, с. 51].

В середньому на одне товариство в регіоні припадало 384 дес., що було на 128 дес. більше відповідних показників по 50 губерніях європейської частини Російської імперії. Втім, особливість регіону полягала у досліджуваній період ще й у домінуванні групи значних за площею поземельних селянських об'єднань. Якщо у більшості регіонів, в тому числі на Правобережній та Лівобережній Україні, переважали три групи селянських товариств з площею ґрунту від 10 до 25, від 25 до 50 й від 50 до 100 десятин, то на Півдні України ситуація у кількісному та якісному значенні була кращою. В сільській місцевості регіону товариства з площею від 50 до 100 й від 100 до 1000 дес. складали 80% від всієї їх кількості. При цьому значною була питома вага селянських товариств з площею землі від 100 до 1000 дес. Так, наприклад, в Херсонській губернії 484 (70%) товариствам цієї групи належало 196 076 (50%) дес.; у Таврійській – 124 (68%) товариства володіли 417 86 (50%) дес.; в Катеринославській – у власності 735 (61%) крупних товариств знаходилося 239 431 (61%) дес. землі [4, с. 60].

Щоб отримати членство в селянському товаристві, необхідно було зробити грошовий внесок, еквівалентом якого після здійснення покупної операції ставав власний земельний пай. Фактично селянин проходив фінансовий та майновий ценз, доводив свою купівельну або позикову спроможність. Виходячи з такого стану речей, переважна більшість товаришів належали до заможної або стійкої середняцької верств південноукраїнського селянства [2, с. 15]. Місцеві чиновники, агрономи, колишні ревізори відзначали факт наявності

у членів товариств покращеного реманенту та сільськогосподарської техніки, достатньої кількості худоби, добротних будинків й господарських споруд. Поширеними були випадки використання останніми багатопілля та органічних добрив [9, с. 18]. Незаможні селяни, сільський пролетаріат до складу цього типу асоціації ввійти не могли.

Асоціативний принцип заснування кумпаній та селянських товариств мав продовження на Півдні України у формах землекористування. Оскільки в основі їх знаходилися одноосібні господарства, власники яких прагнули до оптимізації та інтенсифікації останніх, то в регіоні виникла передумова щодо розповсюдження покращених типів сільськогосподарської діяльності. Тобто поширеність селянських асоціацій, у поєднанні з іншими природними та економічними чинниками, стала причиною розповсюдження у степовій зоні України ділянкової системи землеробства. При цьому як відрубний, так і хутірський варіанти останньої місцеві селяни традиційно використовували з середини ХІХ ст. В досліджуваній період селянські кумпанії та товариства виступали, як правило, засновниками груп ділянок покращеного типу, що розташовувалися на значній площі.

Поряд з кумпаніями та селянськими товариствами на території південноукраїнських губерній протягом досліджуваного періоду існували ще й поліфункціональні селянські спільності асоціативного типу.

Поліфункціональні об'єднання, що існували на території Півдня України протягом досліджуваного періоду, можна умовно поділити на дві групи. По-перше, це сільськогосподарські громади та спілки, які засновувалися земством або Імператорським товариством сільського господарства Півдня Росії. Вони діяли на кошти останніх, переслідували просвітницьку та агрокультурницьку мету й майже нічого спільного з селянською самоорганізацією не мали. По-друге, це кредитні та позиково-ощадні товариства, напрямки діяльності яких у досліджуваній період виходили далеко за зафіксовані у формальній назві межі. Саме вони набули рис самокерованої селянської спільності – асоціації кооперативного виду.

Правові засади діяльності кредитних та позиково-ощадних селянських товариств були зафіксовані у десятому томі Уложень, Положеннях про установи дрібного кредиту від 1895 р. та Положеннях про сільський кредит від 1904 р. Головні принципи цих нормативних актів фіксувалися також в класичному статуті, яким, як прикладом, повинні були користуватися засновники під час реєстрації визначених добровільних об'єднань. Згідно із змістом цих документів кредитні та позиково-ощадні товариства мали достатню кількість спільних рис – однаковою була процедура оформлення нормативних паперів, організаційна структура, напрямки діяльності, розмір позик, відсоток по них тощо. Ці об'єднання звільнялися урядом від сплати податків та місцевих зборів. Суттєва відмінність між ними полягала лише у площині заснування та використання капіталу. На відміну від кредитних позиково-ощадні товариства в основі статутного фонду мали не загальну суму, а пайові внески окремих селян, що давало можливість отримувати останнім дивіденди. Розмір їх, як правило, не перевищував 8 копійок з карбованця на рік. Крім того, у першому випадку доказом кредитоспроможності зовнішній особі слугувала майнова застава, а в другому – оборотні кошти.

Всього на 1911 р. у сільській місцевості Півдня діяло 656 кредитних та позиково-ощадних товариств, що складало 82% від загальної їх кількості в регіоні та майже 30% від аналогічного показника по всіх українських губерніях. На 1915 р. ця цифра зросла до 855, тобто на третину. При цьому, за середніми показниками по регіону, до складу визначених поліфункціональних об'єднань входило 64% селянських господарств.

В усіх адміністративно-територіальних одиницях Півдня України чітко простежувалася тенденція переваги кредитних товариств над позиково-ощадними. На загально-

регіональному рівні їх співвідношення дорівнювало пропорції 3:1. Але в тих повітах, де прошарок заможних селян був більш численним, пропорція змінювалася на користь саме позиково-ощадних кооперативів. Перш за все, такий стан речей мав місце в Бердянському – 3:2, Мелітопольському – 2:1 та Дніпровському – 2:1 повітах. Найбільшими в цьому контексті були Андріївське, Велико-Копанське, Григорівське, Костянтинівське, Рубанівське та Покровське товариства.

Переважає більшість кредитних та позиково-ощадних товариств виникла на території Степової України, як і в цілому в європейських губерніях Російської імперії, лише на початку ХХ ст. Особливу роль в цьому відношенні відіграла зміна курсу аграрної політики. Внаслідок такого стану речей селяни отримували досвід кооперування та асоціативної відповідальності виключно в процесі реалізації функцій товариств. Незначний вік існування останніх обумовив наявність в їх капіталі достатньо великої частки запозичених коштів. Втім, від моменту заснування й до факту поточної ревізії (через 3 – 5 років) вона поступово зменшувалася та в цілому по регіону на 1910 р. дорівнювала вже 50 відсоткам. Зародковий характер розвитку сільськогосподарської кооперації мав відображення в результатах проведеного в той самий рік вибіркового дослідження. З 241 обстеженого на Півдні України кредитного та позиково-ощадного товариства 186 (77%) мали гостру потребу в додаткових коштах, а 52 (21,5%) мали недостатній для ефективної діяльності капітал. Тільки три обстежених селянських позикових товариства мали надлишок фінансів. При цьому слід додати, що масовість визначених організацій свідчила про членство в них не лише заможних та середняцьких верств, а також про формування серед південноукраїнського селянства дрібнопідприємницького світогляду. Суспільна стабільність та державна підтримка, таким чином, могли виступити головними чинниками подальшого прогресивного розвитку визначених селянських поліфункціональних об'єднань.

Головними напрямками діяльності кредитних та позиково-ощадних товариств були фінансовий та торговельний. Обидва вони мали безпосередній зв'язок з господарським життям сільського населення Степової України.

Головною умовою отримання позики був господарський характер її використання. Тому купівельна складова торговельного напрямку діяльності мала соціальні обмеження. Якщо отримані кошти спрямовувалися заможними селянами та середняками для підвищення товарності й прибутковості власних господарств, то бідняки, як правило, використовували їх для задоволення споживчих потреб. Втім, аналіз використання отриманих членами південноукраїнських товариств позик дозволяє визначити наступні тенденції. Понад 88% грошей мали продуктивне призначення. При цьому на операції з купівлі чи оренди землі на 1910 р. витрачалося 44%. На другому місці знаходилися витрати на придбання робочої худоби (19,4%) та будівельних матеріалів (8%). Заслуговує на увагу в цьому контексті питання замовлення через товариство покращених знарядь праці та сортів посівного матеріалу. За цими статтями члени кредитних та позиково-ощадних товариств витрачали відповідно лише 1,4% та 3,7% коштів.

Таким чином, в умовах ринково-капіталістичної трансформації серед селянства Степової України широкого розповсюдження отримали як традиційні, так і товарні форми самоорганізації асоціативного типу. Серед останніх масовими в регіоні стали кумпанії, селянські, а також кредитні й позиково-ощадні товариства. Соціальна місія їх полягала у реалізації можливості підвищення конкурентоздатності об'єднаних у спільність селянських господарств. При цьому головним предметом конкурентної активності для ринково-капіталістичних селянських об'єднань виступала на Півдні України земля, й лише потім покращений реманент, посівний матеріал чи худоба. Такий розподіл пріоритетів був цілком логічним, оскільки відповідав господарським запитам членів товариств, переважна більшість яких в регіоні належала до заможних та середняцьких прошарків селянства.

Розкрита в публікації проблема є складовою більш широкого дослідження, а саме соціальної історії південноукраїнського селянства. Перспективи розробки останньої можуть бути пов'язані з питаннями соціальної стратифікації, мобільності, поліструктурності сільського населення Степової України в умовах ринково-капіталістичної трансформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / Постников В.Е. – М., 1891.
2. Осадчий Т.И. Крестьянское товарищеское землевладение в Херсонской губернии / Осадчий Т.И. – Одесса, 1897.
3. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911.
4. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1906.
5. Статистика землевладения. 1905 год. – Вып. XLII. Таврическая губерния. – СПб. : Типолиитография М.Я. Манкова, 1906.
6. Статистика землевладения. 1905 год. – Вып. XIV. Екатеринославская губерния. – СПб. : Типолиитография М.Я. Манкова, 1906.
7. Статистика землевладения. 1905 год. – Вып. XLIV. Херсонская губерния. – СПб. : Типолиитография М.Я. Манкова, 1906.
8. Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 – 1917 рр.) / Приймак О.М. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2002.
9. Логинов А. Краткий очерк земледелия и землепользования в Александровском уезде / Логинов А. – Александровск, 1906.

О.Н. Приймак

Ассоциативные рыночно-капиталистические формы самоорганизации крестьянства Степной Украины
В статье рассматривается проблема трансформации социальной сферы жизни южноукраинского крестьянства конца XIX – начала XX вв., раскрывается сущность ассоциативных рыночно-капиталистических форм социальной самоорганизации крестьянства региона. Анализируются такие ассоциативные формы, как кумпания, крестьянское товарищество, а также ссудное и кредитное товарищества.

O.N. Priimak

Associative Market and Capitalist Forms of Organization of Peasantry of Steppe Ukraine

The article is devoted to the problem of transformation of social sphere of life of the South Ukrainian peasantry at end of the XIXth – at the beginning of the XXth century. The purpose of the article consists in opening of essence of associative market-capitalist forms of social organization of peasantry of the region. It contains the analysis of such associative forms as cumpania, peasant association and also loan and credit associations.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2011.